

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció Tézisei

Tóth-Barbalics Veronika:
**A magyar főrendiház a dualizmus időszakában,
különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára
és annak következményeire a magyar politikai életben**

Történelemtudományok Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője:

Dr. Erdődy Gábor, DSc, tanszékvezető, egyetemi tanár

Új- és jelenkori magyar történelem Doktori Program

A Doktori Program vezetője:

Dr. Varga Zsuzsanna, CSc, habilitált egyetemi docens

Témavezető

Dr. Pajkossy Gábor, CSc, habilitált egyetemi docens

**Budapest
2015**

A kutatás témája és módszerei

A dualizmus időszakában a főrendiház a hazai törvényhozási és kormányzati rendszer egyik alapvető eleme volt. A történeti értékelés egybehangzó véleménye szerint a főrendiház politikai súlya és szerepe másodlagos volt. Ezzel magyarázzuk, hogy intézményi sajátosságait alig vizsgálták tudományos kutatások, és különösen kevés olyan átfogó jellegű elemzés született, mint amilyen Vörös Károlynak az örökös jogú tagok sorában 1885-ben bekövetkezett változásokat vizsgáló kitűnő tanulmánya. Disszertációnkban a főrendiház szervezetével és működésével kapcsolatos alapvető kérdésekre keressük a választ. Milyen közjogi és politikai keretek határozták meg a főrendiház politikai és törvényhozási tevékenységét? Mit gondoltak a dualizmus időszakában általában a felsőházak szerepéről a hazai kortársak? A hazai, rendi eredetű főrendiház feladatkörére, szerkezetére és ezzel összefüggésben a főnemesség politikai szerepére vonatkozóan milyen elképzelések fogalmazódtak meg a dualizmus időszakában? Hogyan (milyen úton és tartalommal) valósult meg a főrendiház reformja 1885-ben? Milyen szervezeti keretek között és formák határozták meg működését? Kik voltak a tagjai? Mik voltak társadalmi és politikai jellemzőik? Hogyan működött a ház a gyakorlatban mint törvényhozási intézmény és mint politikai fórum? Milyen helyet foglalt el a gyakorlatban a hazai politikai és alkotmányos életben? A főrendiház jogkörét, összetételét, valamint a tagok aktivitását milyen mértékben érintette az 1885. évi reform? Röviden: azt kutatjuk, hogy a főrendiház milyen keretek között működött (főrendiházi reform, az intézmény szervezete és jogköre), kik (tagság összetétele), hogyan (házsabályok, bizottságok, plénum) és mit tettek (a főrendiház tevékenységének eredménye és megítélése). Kutatásaink eredményeit hét átfogó fejezetbe szervezve próbálunk választ adni ezekre a kérdésekre.

Kutatómunkánk során többnyire, így a főrendiház működésére, összetételére és aktivitására vonatkozó vizsgálatok esetében, a dualista államszervezet fennállására terjesztettük ki az időhatárt. Bizonyos esetekben azonban (pl. a főrendiház jogkörére vonatkozó elképzelések, házsabályok, egyéni életpályák bemutatása során) kitekintést teszünk a korábbi és későbbi korszakokra. Úgy véljük, tekintettel a főrendiház a rendi korszakban gyökerező történelmi alapjaira, a hosszú időtávú történeti szemlélet alkalmazásának kiemelt szerepe van az intézmény jellegzetességeinek megismerésében. Az egyes résztémák kutatásakor visszatérően vizsgáljuk azt, hogy a főrendiház 1885-ben végrehajtott reformja az adott területen milyen következményekkel járt. Emellett azonban az időfókusz a vizsgált téma sajátosságainak megfelelően határozzuk meg. Ez magyarázza, hogy dolgozatunk első nagyobb szerkezeti egységében, a reformtervekről szóló részben a

tárgyalás kezdő időhatáráként az 1860-as éveket választjuk, és a főrendiház, illetve a felsőtábla átalakítására vonatkozóan korábban született tervek ismertetésétől ezúttal eltekintünk. Korábbi kutatásunk során áttekintettük a felsőtábla átalakítására vonatkozóan az 1790-es évektől 1849-ig született terveket, és arra a megállapításra jutottunk, hogy az 1848 előtti átalakítási elképzelések a felsőtábla rendi jellegű összetételében és működésében szinte kivétel nélkül csak kis mértékű változásokat javasoltak, 1848–1849-ben pedig a polgári államrendszer megteremtésével járó egyéb feladatok csak kevésbé adtak lehetőséget a felsőház reformjának kidolgozására, az ekkor született tervek inkább a politikai és katonai helyzet változására adott közvetlen válaszok, semmint távlatos elképzelések voltak. Ennél fogva az 1790-1849 közötti terveket a kapcsolódási pontok megléte ellenére nem tekinthetjük a dualizmus időszakában született tervek közvetlen előzményének. A longitudinális vizsgálatok mellett az egy konkrét történelmi helyzetet elemző esettanulmány eszközeivel is élünk. A főrendiház 1905–1906. évi magatartására vonatkozó korábbi kutatásunk eredményeinek a dolgozatba történt beemelésével így próbáljuk megragadni, hogy a főrendiház számára politikai válsághelyzetek esetén milyen mozgástér állt rendelkezésre és a ház milyen módon, milyen stratégiát alkalmazva lépett fel.

Kutatásaink középpontjában a magyar főrendiház áll, ugyanakkor tekintettel ennek intézményi beágyazottságára szükséges volt, hogy a hazai törvényhozás egyéb tényezőire (képviseelőház, uralkodó, kormány) is figyelmet fordítsunk. Emellett párhuzamok és példák formájában egyes kérdéseket illetően kitekintünk a 19. századi külföldi parlamentáris intézményekre, különösen az alkotmányos monarchiák felsőházaira, mindenképp az ausztriai Urak Házára, amelynek vonatkozásában elsősorban Gerald Strourzh kutatásaira támaszkodtunk.

Összetett kutatási célunk társadalom- és politikatörténeti vizsgálatokat egyaránt szükségessé tesz. Ezek disszertációnkban összekapcsolódnak, anélkül azonban, hogy kutatási témánk a főrendiház politikai társadalomtörténetére korlátozódna. Emellett ugyanis politikai esztétörténeti, szűkebb értelemben vett, a főrendiház szervezetének, illetékességi és hatáskörének fejlődésére összpontosító intézménytörténeti, és érintőlegesen hivataltörténeti vizsgálódásokat is alkalmazunk. Ugyanakkor követendőnek tartjuk Helmut Neuhaus álláspontját, aki az intézménytörténetet és politikatörténetet egyaránt a modern alkotmánytörténet összetevőinek tekinti. Az általa az újkori Reichstag leírására alkalmazott kutatási keretet, mely szerint az intézmény formális rendszer és informális kapcsolatháló együttese, a magyar főrendiház kutatására is alkalmasnak tartjuk. Kutatási témánk több

irányból történő megközelítéséből adódóan a kutatás során alkalmazott vizsgálatok módszerek és a felhasznált forrástípusok köre viszonylag széles.

A disszertáció első, a főrendiházra vonatkozó reformtervekkel és az 1885. évi reformtörvény megszületésével foglalkozó részében elsősorban a szövegelemzés módszerét alkalmazzuk, amely ebben az esetben magába foglalja a rekonstrukciót (elképzelések az arisztokrácia és főrendiház politikai szerepére vonatkozóan, a reform országgyűlési vitájának állomásai), az összehasonlítást (a reformtervek hatása egymásra, különböző politikai pártok és csoportok elképzelései), valamint a törvényjavaslat szövege esetében filológiai jellegű vizsgálatot is (a szöveg alakulásának fázisai mint a kompromisszum megszületésének útja). A reformkoncepciók vizsgálatánál a kronologikus tárgyalást követően az összefüggések felismerése érdekében tematikus áttekintést is alkalmazunk. A főrendiházi reform történeti értékelése bemutatásakor a historiográfia módszerére támaszkodunk. A dualizmus kori főrendiház tagjairól nem áll rendelkezésre tudományos igényű átfogó archontológia. A közelmúltban megjelent a főrendiházi elnökök (az országgyűlés többi elnökeivel közös) életrajzgyűjteménye, de Bölöny Józsefnek kiterjedtebb körű gépiratos anyaggyűjtése a főrendiházi tisztségviselők nevének, hivatali idejének és alapvető életrajzi adatainak felsorolására korlátozódik. A fentiekre tekintettel a főrendiház általunk vizsgálni kívánt egyes további csoportjaira (pl. a főrendiházba a horvát országgyűlés által delegált tagok, az élethossziglan kinevezett tagok, a főrendiházban tag protestáns egyházi vezetők) vonatkozóan archontológiai jellegű adatgyűjtésre volt szükség. Az archontológiai és biográfiai anyaggyűjtéseink eredményeit számítógépes adattáblákban rögzítettük, ez lehetőséget adott az adatok többféle szempont szerinti rendezésére és csoportosítására. Az élethossziglan kinevezett, a választott tagok és az örökös tagsági jogban részesült személyek, illetve a főrendiház üléseken aktív tagjaira vonatkozó átfogó adatgyűjtésre támaszkodva prozopográfiai vizsgálatok útján kíséreljük meg feltárni az említett csoportok társadalmi és politikai jellemzőit, valamint főrendiházi szerepét. A főrendiház elnökei, alelnökei és háznagyai tevékenységének megismeréséhez szintén felhasználjuk a prozopográfia módszerét. A csoportjellemzők kimutatása mellett az életpályák biográfiai elemzése révén az egyéni sajátosságok megmutatására is gondot fordítunk. A főrendiházi tagság összetételének vizsgálata során elsősorban a kvantitatív elemzés módszerét használjuk, de emellett az örökletes jogú tagok esetében a genealógiai kutatás eszköztárát is segítségül hívjuk. A tagság különböző csoportjainak illetve egyes tisztségük vagy aktivitásuk folytán kiemelkedőnek tartott egyes tagok vizsgálatán kívül figyelmet szentelünk az intézményi szintű viselkedés vizsgálatának is. A főrendiház munkaformái, politikai szerveződése és alkotmányos

szerepének megismerésére egyaránt figyelmet kívánunk fordítani. Kiemelten foglalkozunk a főrendiház és a kormány viszonyrendszerével, amelyet az erre vonatkozó jog- és politikatudományi álláspontok és a gyakorlati működés szintjén is be kívánunk mutatni. Szabó Dániel rámutatott, a dualizmuskori képviselőház három rendszeres ún. politikai vitája a költségvetési, a válaszfelirati és a kormányok (kormányfők) kinevezésekor lezajló kormányprogram-vita volt. A főrendiház politikai szerepének megismerése szempontjából hasznosnak tartjuk megvizsgálni, hogy ezeknek a vitáknak a főrendiházban mik voltak a jellemzői. A három említett vitatípus közül disszertációnkban a költségvetési jellegű (költségvetési, indemnítási és zárszámadási) vitákkal foglalkozunk. A választást a területi korlátok és az indokolja, hogy az állam működése szempontjából a legnagyobb súllyal a költségvetési jellegű viták bírtak. A költségvetés (indemnitás), illetve az appropriáció megszavazása nélkül a kormány nem rendelkezhetett az állami ügyek viteléhez szükséges pénzügyi háttérrel. Ezen kívül a három vitatípus közül a költségvetési vita nyújtott leggyakrabban alkalmat a kormány pénzügyi és általános tevékenységének értékelésére. A költségvetési tárgyalások főrendiházi naplóban megörökített szövegének elemzése feltételezésünk szerint a főrendiház tagjainak a kormánnyal kapcsolatos alkotmányos és politikai álláspontjának megismerésén kívül lehetőséget ad pénzügyi-gazdasági felkészültségük megismerésére is. A főrendiház alkotmányos, politikai és szakmai szerepének, illetve a kormány és a főrendiház viszonyrendszerének megértése szempontjából jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy megismerjük az interpelláció itteni funkcióját, ezért a költségvetési viták bemutatását az interpellációk vizsgálatával egészítjük ki. A főrendiháznak a Fejérváry-kormány alatti tevékenységére vonatkozó esettanulmány az intézmény alkotmányos és politikai szerepének megismeréséhez hivatott további adalékokkal szolgál. A főrendiház átalakítására vonatkozóan 1885 és 1918 között megfogalmazódott elképzelések nagy vonalakban történő áttekintése reményeink szerint a főrendiházról annak reformja után a hazai politikai életben élő kép megismeréséhez nyújt adalékokat.

A kutatás eredményei

I. Polgári államban rendi jellegű vonásokat hordozó intézmény terhe – reformtervek a főrendiház átalakítására

Disszertációnk első részében a főrendiház átalakítására vonatkozóan 1867 és 1885 között született elképzeléseket tekintettük át, továbbá ismertettük az 1885. évi reformtörvény megszületését. Bevezetésként a reformról való gondolkodás elméleti háttérét vázoltuk fel:

ismertettük korabeli hazai államtudományi tankönyveknek, továbbá politika- és jogtudományi értekezéseknek a főrendiház feladatkörére és összetételére vonatkozó megállapításait, majd nagyrészt Schlett István kutatásaira támaszkodva bemutattuk a hazai politikai gondolkodást alapvetően meghatározó liberalizmus alapvonásait. Ezt követően számba vettük a főrendiház átalakítására vonatkozóan 1867 és 1883 között a főrendek, a kormányok, az ellenzéki pártok körében megfogalmazódott átalakítási koncepciókat, valamint az előbbiekkal közelebbi-távolabbi kapcsolatban álló publicisták és jogtudósok a sajtóban vagy röpiratok formájában megjelent reformterveit. A kronologikus tárgyalás lehetőséget adott az 1860-as évek végén, és az 1870-es évek elején tapasztalható élénkség, valamint az elképzelések egymásra hatásának bemutatására. Megállapítottuk, hogy a főrendiház reformjának kérdésével foglalkozó hazai politikusok, újságírók és tudósok döntő többsége arisztokratikus jellegű felsőházat tervezett, különbségek leginkább az uralkodó, illetve a kormány által kinevezett, illetve a (jellemzően a törvényhatóságok által) választott tagok tekintetében jelentkeztek. A kevés számú kivétel közé tartozott a függetlenségi ellenzék néhány, a második kamara eltörlését kívánó tagja, valamint a hazai politikai életen kívül álló Kossuth Lajos, aki a törvényhatóságok által választott tagokból álló szenátus elképzelését fogalmazta meg.

A továbbiakban ismertettük a főrendiház reformjára vonatkozó törvényjavaslat megszületésének körülményeit. A Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter által készített törvényjavaslat szövegében a főrendiház Deák-pártja 1870. évi tervezetének és Trefort Ágoston 1882-ben megjelent röpiratának tartalmi hatását mutattuk ki. A szöveg módosulásának fázisait feltáró, filológiai jellegű vizsgálat lehetőséget adott a miniszterelnök és az uralkodó, valamint a miniszterelnök és a főrendek közötti kompromisszum rekonstruálására. Megvizsgáltuk a törvényjavaslat visszhangját, bemutattuk az 1883 és 1885 között megjelent újabb reformterveket. Ezek sorában foglalkoztunk Kossuth Lajos módosított, a törvényhatóságok által választott tagoknak csak kiegészítő szerepet szánó koncepciójával.

Ez az elképzelés a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása során a Függetlenségi Párt, a Mérsékelt Ellenzék és az Antiszemita Párt javaslatának is egyik eleme lett, a kormány azonban, mint a közjogi ellenzék politikai megerősödésére alkalmas nyújtó koncepciót, elutasította. A főrendiház újjászervezéséről szóló törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásáról szóló fejezetben felvázoltuk a függetlenségi, az antiszemita és a mérsékelt ellenzéki álláspontot, bemutattuk, hogy utóbbi miként próbálta felhasználni a törvényjavaslat képviselőházi tárgyalását a miniszterelnök helyzetének meggyengítésére, kormányválság előidézésére és hogyan próbálta erősíteni a törvényjavaslattal szembeni főrendiházi

ellenállást. Részben sajtótudósításokra, részben br. Orczy Béla király személye körüli miniszternek Pápay István kabinetirodai titkárhoz intézett leveleire támaszkodva mutattuk be a kormány és a törvényjavaslat főrendiházi ellenzéke gr. Zichy Nándor vezette csoportja közötti kompromisszum létrejöttét, amelyhez a katolikus püspöki kar is csatlakozott, ellentétben a gr. Dessewffy Aurél, gr. Sztáray Antal, br. Prónay Dezső körül csoportosuló főrendekkel, akik a törvényjavaslattal intranzigensen szemben álltak. Hangsúlyoztuk Tisza miniszterelnök taktikázásának és id. gr. Andrassy Gyula közvetítői fellépésének szerepét a törvényjavaslat főrendiházi elfogadtatásában. Figyelmet szenteltünk három, nem a törvényhozás keretei között zajló, de a főrendiházi reform tartalmához kapcsolódó kérdésnek is. A törvényhatóságok, illetve az izraelita hitközségek saját főrendiházi képviselőjük melletti kérvényi mozgalmáról megállapítottuk, hogy azok nem öltöttek tömeges méretet, és a törvényjavaslat tárgyalását érdemben nem befolyásolták. A református felekezeten belül a főrendiházi képviselővel, illetve annak mértékével kapcsolatban jelentkező, az egyetemes konventben való tárgyalásig eljutó elégedetlenség hátterében nemcsak az egyházi autonómia miatti aggodalom, hanem a felekezet vezetésén belül a kormánypárti és az ellenzéki politikusok szembenállása is felfedezhető volt.

A főrendiház átalakítására vonatkozó tervek időrendi áttekintését követően tematikus összefoglalást készítettünk, amely során megvizsgáltuk a második kamara szükségességére, hivatására, összetételére és jogkörére vonatkozó koncepciókat, majd a külföldi hatásokat, végül meghatároztuk a kormánypárt és a különböző ellenzéki csoportok körében született tervek közös és eltérő vonásait. A főrendiházi reform időpontjával kapcsolatban felmerülő kérdéseket szintén vizsgáltuk. A főrendiház 1883-ig mutatott kis mértékű aktivitása, a kormány részéről a reform kérdésének lebegtetése mint a főrendiházzal szembeni nyomásgyakorlás eszköze, a reformról való többoldalú egyeztetés szükségessége, a főrendiház átalakításával összefüggő más kérdések rendezetlensége és a nyugodt belpolitikai helyzet kivárása egyaránt szerepet játszhatott abban, hogy a kormányzati reformszándék első megfogalmazása után csaknem másfél évtizeddel később került csak sor a törvényjavaslat benyújtására.

Külön fejezetet szenteltünk a főrendiházi reform hazai és ausztriai fogadtatásának és történeti értékelésének. Hangsúlyoztuk, hogy a főrendiház reformja erőteljesen magán viselte a dualizmus rendszere hatalmi viszonyainak lenyomatát, továbbá az átalakítást követően a főrendiház társadalmi összetétele inkább tükrözte (bár töredékesen), mint előmozdította a társadalmi változásokat. A főrendiház 1885. évi átalakítása során a régi tagság a reform következtében kiesésre ítélt főrendek közül egyszeri alkalommal ötven tagot választott.

Jellegéből adódóan ez a választás nem a főrendiház demokratikus, hanem rendi jellegű vonásait erősítette. A reformmal kapcsolatos legnagyobb hiányosságnak azt tartjuk, hogy a későbbiekben a kormányok még a rendelkezésre álló korrekciós lehetőséggel sem éltek, kinevezési politikájuk polgári elemeket csak korlátozott mértékben juttatta be a tagságba. A liberális kormányok komoly mulasztásának tartjuk továbbá, hogy izraelita felekezeti vezető a bevett vallássá nyilvánítást (1895:42. tc.) követően sem lett hivatalból tagja a főrendiháznak. A Bánffy-kormány, miután a recepciós törvényt nagy nehézségek árán sikerült megszavaztatni a főrendiházban, ennek becikkelyezését meg sem kísérelte.

II. A főrendiházi reform végrehajtása

Az 1885. évi reformnak kiemelkedő jelentőségű eleme volt az örökletes jogon tagságra jogosultak tagsági joga gyakorlásának 3000 forint föld- és házosztály-adó cenzushoz kötése. Levéltári források alapján ismertettük a Tisza-kormánynak a főnemesség földadójára vonatkozó előzetes adatgyűjtéseit. Részletesen foglalkoztunk az örökös jogú családok és tagjaik 1885 előtti és utáni meghívásával és nyilvántartásával, illetőleg a miniszterelnök, a belügyminiszter, a törvényhatóságok, a bíróságok, a főrendiház hivatala, igazoló bizottsága és bírósága ezzel kapcsolatos feladataival, hogy megismerjük, hogy az arra indíttatást érzők milyen úton válhattak a főrendiház tagjaivá, és hogy a főrendiháznak, illetve a kormánynak mennyire volt pontos képe a tagság ezen legnépesebb csoportjáról. Konkrét példákon keresztül szemléltettük, hogy részben a jogi szabályozás hiányosságaiból, részben az adatszolgáltatásban és nyilvántartásban közreműködő szervek hanyagságából milyen problémák, visszaélések jelentkezhettek a tagságra jogosultság elbírálása és nyilvántartása terén.

Bemutattuk a régi főrendiház utolsó ülését és az új főrendiház alakuló ülését, és ehhez kapcsolódóan kitértünk a tagok ülésrendjének kérdésére is.

III. A főrendiház működésének intézményi keretei és tényezői

A főrendiház jog- és hatáskörével foglalkozó fejezetben az írott és szokásjogi szabályozás, valamint a kormányzati erőviszonyok alakulását figyelembe véve meghatároztuk a főrendiház helyét az alkotmányos és politikai hatalmi tényezők viszonyrendszerében. A szakirodalomra támaszkodva rámutattunk, hogy Magyarországon a második kamara szerepe csökkenésének kezdetei a 18. századig nyúltak vissza, továbbá hogy az arisztokratikus jellegű felsőházak háttérbe szorulása európai szintű tendencia volt. Hangsúlyoztuk ugyanakkor, hogy a külföldi felsőházakat nem feltétlenül jellemezte olyan mértékű súlyvesztés, mint a főrendiházat.

Ismertettük a főrendiháznak az uralkodóval és a kormánnyal kapcsolatos jogait, valamint törvényhozói jogkörét. Bemutattunk néhány olyan helyzetet, amikor a főrendek szerint a kormány vagy a képviselőház aktuális eljárása ütközött a jogi szabályozással. Részletesen foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a főrendiház mikor és hogyan élt törvényhozási vétó- és módosítási jogával. Az esetek bemutatása mellett megpróbáltuk feltárni, hogy a főrendiház miért élt olyan ritkán ezen jogaival. Ennek magyarázatát a hazai kormányzati rendszeren belüli hatalmi viszonyokban (az uralkodói kiterjedt kormányzati jogköre, a kormány államszervezeten belüli túlhatalma és a kormánypárt képviselőházi dominanciája), a konzervatív liberális kormányzati politikában, a főrendiház feletti jelentős kormányzati befolyásban véltük megtalálni, valamint abban, hogy az uralkodó a hazai konzervatív arisztokrácia politikai aktivitását kivételes esetektől eltekintve nem támogatta. Úgy véljük, hogy a tagság érdektelensége a főrendiház súlytalanságának csak egyik összetevője, ugyanakkor következménye is volt. Több okkal magyaráztuk, hogy a főrendiház 1885 után miért tanúsított a korábbinál is alacsonyabb törvényhozási aktivitást. A törvényhozási tematika súlypontjának eltolódását az alapvető és átfogó törvények felől a részkérdések rendezése kodifikálásának irányába és a főrendiházi ellenzék gyengeségét hoztuk fel magyarázatként. Rámutattunk, hogy az élethossziglan kinevezett tagság elvben lehetőséget nyújtott ugyan arra, hogy a főrendiház a törvényjavaslatok szakmai szempontú felülbírálójának szerepét lássa el, ténylegesen azonban az intézmény a törvényhozás menetéből kifolyólag és a kinevezett tagok kormánypárti voltából adódóan nem láthatott el ilyen szerepet. A fejezet végén ismertettük a főrendiház bíraskodási jogkörét a képviselőház által vád alá helyezett miniszterek felett, saját tagjai igazolási és mentelmi ügyeiben, valamint az intézmény által választott tagok részvételét a bírák és koronaügyészek fegyelmi, vagyoni felelősségi és nyugdíjazási ügyeivel kapcsolatos ítélezésben.

A főrendiház tisztségviselőiről szóló fejezetekben az uralkodó által a kormány javaslatára kinevezett főrendiházi elnökök és alelnökök kronologikus bemutatását követően az elnök hivatali feladatait és politikai szerepét ismertettük. Utóbbiról megállapítottuk, hogy míg a dualizmus első évtizedeiben több esetben előfordult, hogy a házelnök a kormány javaslatával szemben ellenzéki pozíciót foglalt el, 1884-től a mindenkor kormányok gondoskodtak arról, hogy megbízható támaszaik töltsék be az elnöki és az alelnöki pozíciót. A főrendiházi elnökök és alelnökök csoportjának prozopográfiai vizsgálata során áttekintettük ezen tisztségek betöltőinek korábbi pályáját, különös tekintettel a politikai és törvényhozási tevékenységre. Megvizsgáltuk, hogy a tisztséget milyen életkorban nyerték el, mennyi ideig álltak az intézmény élén, mi volt távozásuk oka. A nemesi rangra és a tagsági jogra vonatkozó

vizsgálat eredményeképpen megállapítottuk, hogy 1885 után, különösen az alelnökök esetében megfigyelhető volt kis mértékű elmozdulás a polgárosodás irányába. A főrendiházi elnökök, alelnökök személyének kiválasztásában 1885 után felekezeti szempont érvényesülését is feltártuk. A főrendiház által tagjai sorából választott négy, majd 1869-től nyolc jegyző feladatkörének alakulását a házszabályok és házhatározatok alapján mutattuk be. Megvizsgáltuk a jegyzői kar tagsági jog szerinti összetételét, megállapítottuk, hogy a jegyzői karban az örökös tagok mellett 1885 előtt a főispánok, a főrendiház reformját követően élethossziglan kinevezett és választott tagok is helyet kaptak. Bemutattuk a főrendiház által választott háznagy feladatkörét, ismertettük a tisztséget a dualizmus időszakában betöltő négy főrend pályáját. Foglalkoztunk a főrendiházi tisztviselők díjazásának kérdésével, összevetve a képviselőházi társaik díjazásával, és röviden kitértünk a főrendiház hivatalának feladatkörére, továbbá a hivatalnok és a szolgaszemélyzet létszámának alakulására és fizetésére is.

A főrendiházi és a képviselőházi házszabályok változását összehasonlítva megállapítottuk, hogy az előbbieket módosítására jóval ritkábban került sor. A dualizmus időszakában a főrendiház mindössze két alkalommal, 1872-ben és 1886-ban hajtott végre a házszabályokban jelentősebb változtatásokat. A főrendiház reformját követő évben végrehajtott módosítás volt nagyobb arányú, de a főrendiház ügyrendje az első, 1848-ban elfogadott házszabályokból ekkor is számos alapvető megőrzött. Ennek egyik oka a tagság (részben az elnökség) az 1848:4. tc. (félre)értelmezéséből is eredő változtatás-ellenessége volt. Az évek folyamán a már a szokásjog részévé vált, esetleg egyedi házhatározatokba is foglalt eljárások, hatáskörök jelentős része 1872-ben, illetve 1886-ban került be a házszabályokba. Ez a jelenség, ti. a gyakorlatban már régóta követett eljárások utólagos rögzítése az írott ügyrendben esetenként a képviselőháznál is megfigyelhető volt, például a bizottsági munkamódszer alkalmazása esetében. A főrendiházi házszabályok számos részletében kimutatható a képviselőházi ügyrend hatása. A század végétől a két ház ügyrendjének fejlődése elvált egymástól: a főrendiházban, mivel ellenzéki obstrukcióra nem került sor, nem merült fel a képviselőházihoz hasonló fegyelmező rendszabályok bevezetése. Az 1886. évi főrendiházi házszabályok és az ausztriai Urak Háza 1875. évi ügyrendje között több közös alapvető elemet fedeztünk fel, ugyanakkor a két szabályozás számos részletkérdésben eltért egymástól. Jogi szempontból fontos különbség volt, hogy a Lajtán túli törvényhozás működésének számos olyan elemét törvények szabályozták, amely a hazai országgyűlés esetében nem a házszabályokban került szabályozásra. A képviselőház és a főrendiház kapcsolattartásának átfogó rendezésére az 1885:7. tc. értelmében országos határozat formájában került sor 1886-ban. Ez a szabályozás kiterjedt a két ház határozatainak

egymással való közlésére, a választásokra szolgáló együttes ülésekre, az országos bizottságok megválasztására és a mindkét ház által elfogadott törvényjavaslatok szövegének szentesítésére, felterjesztés előtti átvizsgálására, a két kamara belső működésével kapcsolatos jogköri-hatásköri kérdésekkel azonban nem foglalkozott.

A főrendiházban, a képviselőházhoz hasonlóan 1867–1868-ban jelent meg az állandó szakbizottsági munkaforma. A főrendiházban a tárgyalásra rendelkezésre álló idő gyakori rövideje és a tagság jelentős részének passzivitása kizárta, hogy a képviselőházhoz hasonlóan az osztályrendszer kerüljön bevezetésre. A főrendiházban három szakbizottság (pénzügyi, közjogi és törvénykezési, kereskedelmi és közlekedésügyi) létezett. A bizottságok működése azonban a tagok érdektelensége miatt akadozott. Szakmai megfontolások mellett ezért utalták gyakran az előzetes tárgyalást igénylő ügyeket a három bizottság tagjaiból alakult hármass bizottsághoz. A főrendiházban a reform után is megmaradt a bizottsági rendszer jogosultsága. Az 1886-ban elfogadott házszabályok a trónbeszédre adandó válaszfelirat szerkesztésére kiküldött bizottság mellett hét állandó bizottságot említettek: az igazoló, a mentelmi, a gazdasági, a naplőhitelesítő bizottságot, valamint a három szakbizottságot. Ezek a bizottságok a gazdasági bizottság kivételével már a főrendiházi reform előtt is működtek. A gazdasági és a mentelmi bizottságot az egész országgyűlés tartamára, a többi bizottságot egy-egy ülészakra választották. A mentelmi bizottság általános, a többi viszonylagos szavazattöbbséggel jött létre. A tagok számát a főrendiház esetről esetre határozta meg. A szakbizottságok száma a főrendiházban, ellentétben a képviselőházzal, nem bővült, összlétszámuk azonban az évek folyamán megkétszereződött, és 1916-ban már meghaladta a negyven főt.

IV. A főrendiház összetételének alakulása 1885 és 1918 között

Disszertációnkban a főrendiházi tagság összetételének alakulását az intézmény tagsági kategóriáinak elemzése útján vizsgáltuk. A változások minél teljesebb megragadása érdekében a vizsgálat kezdő időhatárát esetenként 1865-ig toltuk ki. Különös súlyt helyeztünk a tagság legnépesebb csoportjának, az örökös jogon tag főrendeknek a vizsgálatára. Megállapítottuk, hogy habár az uralkodóház nagykorú főhercegei örökletes jogon tagjai voltak a főrendiháznak, és uralkodói engedéllyel meghívást is nyertek, az üléseken nem vettek részt. Ezt követően hosszabb elemzést szenteltünk a magyarországi főnemesi családok leszármazottainak. Vörös Károly az 1885. évi főrendiházi reformnak a magyarországi arisztokrácia politikai képviseletére gyakorolt hatására vonatkozó elemzését szélesebb spektrumú (többfajta forrástípust felhasználó, időben tágabb és néhány új szempontot is

alkalmazó) vizsgálatokkal egészítettük ki. Megvizsgáltuk, hogy számuk és a tagságon belüli arányuk hogyan változott a főrendiházi reform következtében. Az örökös jogú tagok aránya a tagságon belül a dualizmus időszakának elején és 1884-ben is meghaladta a 80%-ot, míg a közvetlenül a főrendiház reformját követően és a korszak végén (a főhercegekkel együtt) megközelítette-elérte a 60%-ot. Az 1865 és 1885 között meghívott családokról készített adattáblánkra támaszkodva, valamint az 1886:8. tc.-ben szereplő felsorolást helyesbítve pontosítottuk a főrendiházi tagságra jogosult főnemes családok számát (254 család). 1885 májusában a sajtóban megjelent jegyzék alapján ismertettük a legalább 3000 forint földadót fizető főrendiházi örökös tagok adónagyság, rangfokozat, illetve családok szerinti megoszlását. Az örökletes tagsági jogú főnemesi családokat három nagyobb csoportra osztva vizsgáltuk: a nemzeti eredetűnek tartott, a törvényhozás által honosított (indigena), majd végül az örökletes tagsági jogot 1885 után elnyert nemzetségek, illetve családok főrendiházi tagságának sajátosságait tártuk fel. Az 1865 és 1885 között meghívott családok 81%-ából legalább egy családtag meg is jelent a főrendiházban, a folyamatosan távol maradók csaknem fele indigena volt, míg az összes nemzetségek között csaknem 30% volt a honosítottak aránya. Számadatokkal támasztottuk alá, hogy a reform előmozdította az indigena főnemesi családok kimaradását a főrendiházból, illetve pontosítottuk Vörös Károly megállapítását, miszerint a magyar főnemesség politikai képviseletében a reform után szinte teljesen megszabadult az indigenáktól. A reform során nagyarányú létszámcsökkenést elszenvedve ugyan, de a főnemesek közül legnagyobb mértékben a nemzeti grófi családoknak, közülük is elsősorban a dunántúliaknak sikerült megőrizniük a főrendiházon belüli pozíciójukat. A magyar eredetű bárói családokat tarthatjuk a főrendiházi reform legnagyobb politikai veszteségeinek, az 1885-ben kihulló nemzeti családok négyötöd részben közülük kerültek ki. Meghatároztuk az 1885-ben a főrendiházból kimaradó (a számítási módtól függően 48-62%), a később visszakerülő főnemesi családok arányát (11%), valamint a fiági magszakadás következtében a tagok sorából történt kihullás mértékét. Ez utóbbi nagyságrendileg szinte megegyezett az új örökös tagsági jog adományozások számával (mintegy 30 család). A tagság gyakorlásához szükséges adócenzus teljesítését 1885-ben nem igazoló, a főrendiházból kihulló honfiúsított családok további sorsát követve megállapítottuk, hogy visszakerülésük csekély arányú volt. Több vizsgálat megerősítette, hogy a reform utáni (1885. őszi) tagságban örökös taggal jelen levő indigena családok köre a későbbi évek során kevéssé változott. 1885-ben az optálási előírás elvben az indigena nemzetségek mintegy harmadát érintette, azonban kifejezetten a választási kényszer miatt végül is az indigenáknak csak egy vékony, a magyar főrendiházból részben már korábban is távolmaradt rétege esett ki a tagok közül. A témának

mégis jelentős terjedelmű elemzést szenteltünk, mert úgy véljük, hogy az indigena főnemesség identitásformáinak megismerését nagyban segíti annak feltárása, hogy amennyiben sor került a választásra, milyen tényezők nyomán születtek meg a döntések. Protopográfiai jellegű anyaggyűjtéssel, az egyéni életpályák követésével igyekeztünk megragadni, hogy az ausztriai törvényhozásban is tagságra jogosult indigena nemzetségek azon tagjai, akiknek döntési lehetőségük volt, miért választották a Lajtán túli, illetve a magyarországi tagságot. Úgy tűnik, hogy a magyar főrendiházat a Magyarországon birtokos indigena nemzetségeknek az Urak Háza tagságára kevésbé esélyes tagjai választották, különösen abban az esetben, ha rokoni kötődésük is volt az országhoz. A tapasztalat alapján (nem meglepő módon) a magyarországi birtokokon kívül a neveltetésnek, a tanulmányoknak, a rokoni kapcsolatoknak lehetett leginkább szerepe a választásnál. A rokoni szálak mellett egyes esetekben érzelmi kötődés is felfedezhető volt. Hasonló tapasztalatra jutottunk a főrendiház nyilvános ülésein felszólaló (kevés számú) indigena főnemeselek csoportját megvizsgálva. A honfűsített családok főrendiházban felszólaló tagjai (gyakran már nagyszüleik generációjában) asszimilálódtak a magyarsághoz, tanulmányaik, lakóhelyük, közéleti tevékenységük és általában házasságaik is Magyarországhoz, a magyar nemzethez kapcsolták őket. Hasonló vonások figyelhetők meg a külföldi eredetű, de nem törvény által magyar főnemesi rangot nyert családok főrendiházi tagsági arányának alakulásában, valamint leszármazottaik főrendiházi aktivitásában.

Az örökös tagok száma 1885 után egyik évről a másikra csak kismértékben változott. Ezek esetenként az igazolt örökös tag arisztokraták képviselői aspirációival, illetve azok megghiúsulásával voltak összefüggésbe hozhatóak, máskor viszont új örökös tagok belépésével. Hosszabb távon az új örökös jogú családok tagságából adódó mérsékelt létszámnövekedés volt megfigyelhető. Vizsgálataink eredményei megerősítették és pontosították a szakirodalomban a főrendiházi reform közvetlen hatásáról korábban megjelent adatokat, ugyanakkor kiderült, hogy az örökös tagságban történt 1885. évi változások meghatározónak bizonyultak a főrendiház egész további fennállási idejére. Az örökös tagság körébe 1885 után visszakerülő, illetve onnan a későbbiekben kieső személyek, illetve családok számbavétele nyomán egyértelműen megállapítható, hogy a kormánypárt körében a főrendiházi tagság folyamatos felfrissülése iránt 1885-ben megfogalmazott várakozás túlzottnak bizonyult. Az erdélyi arisztokrata családok esetében 1885 után tapasztalható, az átlagostól eltérő tendenciák a regionális összefüggések további feltárásának szükségességére hívták fel a figyelmet.

Foglalkoztunk az örökös jogú családból származó főnemesek főispánságának és képviselőségének kérdésével is. A főrendiházi reform küszöbén a főispánok csaknem harmada főnemes volt, ezeknek azonban csak valamivel több mint harmada, vagyis az összes főispán kilencede tudta teljesíteni az előírt földadó cenzust. 1885-ben a főispáni karnak ötöde maradt a főrendiház tagja (örökös, választott vagy kinevezett tagként). A korszak végén azonban a főispánok kevesebb mint egyhuszada volt a főrendiházban örökös tagsági jogát gyakorló főnemes. Megállapítottuk, hogy a főrendiház reformját követően a tagok sorában bent maradó családok tagjai a dualizmus egész időszakában nagyobb arányban vállaltak képviselői mandátumot, mint alacsonyabb földadót fizető társaik. A képviselőházban a főnemesi ranggal rendelkező honatyák száma ingadozott, de ezen belül az a csoport, amely a főrendiháznak igazolt örökös tagja volt, stabilitást mutatott. Az egyes főnemesi családok tagjainak pártszimpátiájára vonatkozóan kutatásaink a történelmi szakirodalomban szereplő megállapításokat részben igazolják, részben pedig egy összetettebb és dinamikusabb kép felé mutatnak.

Az 1885:7. tc. lehetővé tette az uralkodó számára, hogy korlátlan számban részesítsen örökletes tagsági jogban arra érdemes és évente legalább 3000 forint földadót fizető személyeket. A jog adományozására a magyar kormány tett javaslatot. Az 1885 és 1918 közötti időszakban a főnemesi (bárói) rangra emelésekkel szemben örökös tagsági jog adományozására csak kis számban került sor, 1885-től 1918-ig összesen csak 32 család nyert örökös tagságot. A legtöbb adományozás 1895–1896-ban és 1917-ben történt, a kettő közül egyik alkalommal sem aktuálpolitikai céllal, az 1895–1896. évi adományozásoknál ugyanakkor kimutathatóak távlati politikai megfontolások. Miközben az 1885.: 7. tc. polgári mérték alkalmazásával határozta meg a főrendiházi tagság feltételeit, az örökös tagság adományozása során, mint az indoklásokból és a rangemelteknél foglalkozásának vizsgálatából kiderült, civil cselekvésminták igen korlátozottan nyertek elismerést. Pusztán személyes érdemeiért senki sem nyerhetett örökös tagsági jogot, még ha elegendő birtokkal is rendelkezett. Az adományozásokkor az ősök érdemei, a politikai és közéleti tevékenység, a mintaszerű gazdálkodás és a jótékonykodás szerepelt indokként. Az új tagok leggyakrabban földbirtokosok voltak, soraikban kevés nagykereskedőt, bankárt és gyártulajdonost találunk. Az új örökös tagok között, szemben az élethossziglan kinevezett tagokkal egy izraelita sem volt. Csak olyan családok nyerhették el a jogot, akik rokoni kapcsolatban álltak a régi magyar arisztokráciával, akiknek a földbirtok életformát jelentett, és akik született keresztények voltak. Kimutattuk, hogy az örökös tagsági jog adományozása során a politikai megbízhatóság is szerepet játszott. Az örökös főrendiházi tagságban részesítettek több mint

harmada kormánypárti képviselő volt, ami megegyezik az 1885 és 1918 között élethossziglani tagságot nyert személyek között tapasztalható aránnyal. Az élethossziglani tagok közt azonban nagy számban voltak vezető állami tisztviselők is, ami az új örökös jogú családokra kevésbé volt jellemző. Az örökös tagsági jog adományozásánál azonban rövid távú politikai szempontok (az uralkodó ellenállása miatt is) kevésbé érvényesülhettek, mint az élethossziglani tagok kinevezésénél, holott itt a kormányt létszámbeli megkötés nem korlátozta. Az örökös tagsági jog adományozásában rejlő elvi lehetőséggel, amiről Kecskeméti Károly ír, a gyakorlatban a kormány tehát csak kis mértékben élt, és a politikai megbízhatóság mellett az örökös joggal megadományozandók kiválasztásánál más szempontok is nagy súllyal szerepeltek. A minisztertanácsi jegyzőkönyvekből a legfelső elhatározásokba, onnan a Királyi könyvekbe átkerült foglalkozás-megjelölések az adományozottak nagybirtokos voltát domborítják ki. Az újonnan örökös jogban részesített családok közül sok régóta, illetve nem befektetési céllal rendelkezett birtokkal, az élethossziglani tagoknak viszont kevesebb, mint 4 %-a volt pusztán földbirtokos. Az örökös tagsági jog adományozását a kormány általában körültekintően készítette elő (informálódott a jelölt származása, életvitele, családi és társadalmi kapcsolatai, személyének helyi megítélése, a földbirtokának nagysága és annak előrelátható osztódása, a közvélemény várható reakciója felől), esetenként azonban beírta azzal is, hogy az illető régi nemesi családból származó földbirtokos. Ez utóbbi a jelöltekkel szembeni szigorú feltételrendszer következménye is volt. Mindegyik kormány csak a régi arisztokráciába probléma nélkül beilleszkedő családokat volt hajlandó örökös tagság elnyerésére javasolni, ami leszűkítette a merítés lehetőségét.

Kiemelt figyelmet szenteltünk a főrendiház élethossziglan kinevezett tagjainak. A tagok ezen az 1885:7. tc. által bevezetett csoportja révén az uralkodó, illetve a kormány saját támaszait juttathatta a törvényhozásba, a felsőház pedig meritokratikus jelleget nyerhetett. A szakmai érdemeik révén tagságot nyert személyek elősegíthették a kérdések szakszerű megvitatását, amire az örökletes tagság nem nyújtott garanciát. A kinevezett tagok intézménye társadalomtörténeti nézőpontból is érdekes, mivel elvben lehetőséget adott az intézmény rendi eredetű vonásainak enyhítésére, új társadalmi-gazdasági elitcsoportok tagjainak főrendiházi tagságára. Áttekintettük a kinevezett tagok létszámának és a kinevezési politikának alakulását, majd számba vettük a tagság elnyerésének feltételeit. Ezt követően megvizsgáltuk az 1885 és 1918 között kinevezett mintegy másfélszáz fős tagsági csoportot származás és rang, az uralkodótól korábban elnyert kitüntetések, felekezeti összetétel és nemzetiségi hovatartozás szempontjából. Az élethossziglani főrendek számának, összetételének és a név szerinti szavazások vizsgálatából egyaránt az derült ki, hogy a

kormányok kihasználták a főrendiház befolyásolására az élethossziglani tagságban rejlő lehetőséget. 1885-ben a kabinet a kinevezéseket a főrendiházi reform hatásának enyhítésére is felhasználta, a cenzust nem teljesítő főnemesek, az erdélyi regalisták leszármazottai, valamint a főispánok vonatkozásában. A kormány a megvalósult reformot egy másik ponton, az izraelita felekezet főrendiházi képviselőinek elmaradását tekintve, ugyancsak az élethossziglani kinevezés segítségével korrigálta. A magyar kormányok nemzetiségi politikája szimbolikus kifejeződéseként is felfogható, hogy a nemzetiségek közül egyedül a horvátok voltak folyamatosan, ámbár csekély számban képviselve a kinevezett tagok között. Bár a kinevezések során a kormányok sokáig a nemesi származású személyeket részesítették előnyben, polgári származású jelölteknek is volt lehetőségük, hogy ezen az úton a főrendiházba kerüljenek. Ez a tendencia 1910 után erősödött fel, ami összefüggésbe hozható a munkapárti kormány és a tőkés gazdasági elit közötti politikai szövetséggel, valamint a háborús konjunktúrával. Az élethossziglani főrendiházi tagság a zsidó eredetű nagypolgárság egy része számára elvben lehetővé tette az átjárást az üzleti életből a közszolgalat és a politikai élet területére. Összességében az élethossziglani kinevezett tagok intézményének 1885. évi bevezetése enyhített a főrendiház társadalmi zártságán és növelte szakmai potenciálját, anélkül azonban, hogy az intézmény karakterében alapvetően változást hozott volna.

1885-ben a korábbi tagságból tagsága élethossziglani megőrzésére jogosított ötven személy (jellemzően főnemesek) kiválasztása a kormány és a vele korábban a főrendiházi reform tárgyalásakor kompromisszumot kötő főrendek megállapodásának eredménye volt. A reformmal elégedetlen főrendek által összeállított jelöltlista és a szavazatok szóródása ellenére ez a kompromisszumos lista győzött. A választott tagok túlnyomó részben a kormány politikáját támogató, gyakran ahhoz pályájuk során képviselőként vagy főispánként is kötődő személyek voltak. Ennyiben tehát a választás kompenzálta a kormány számára a kinevezhető tagok létszámának a törvényjavaslat főrendiházi elfogadtatása érdekében végrehajtott csökkentését. A választott tagok kiválasztásában azonban nemcsak politikai szempontok érvényesültek, a választás lehetőséget kínált arra is, hogy a főrendiház munkaképessége szempontjából fontos vagy családjuk vagy saját tevékenységük miatt elismerésre méltó főrendek megőrizzék tagságukat.

A katolikus főpapok a főrendiházi reform előtt mintegy félszáz hellyel rendelkeztek, amely a reform során a címzetes püspökök kizárásával harmadával csökkent. A hét szerb és a három román görögkeleti egyházfőt nem érintette az 1885. évi reform. A reformot követően a református és az evangélikus egyháznak hivatala és rangidőssége révén hat-hat, az unitárius

egyháznak egy vezetője foglalt helyet a főrendiházban. A katolikus és a görögkeleti főpapi hivatalok betöltésének az uralkodótól, illetve a kormánytól való függését több példán keresztül is bemutattuk. A protestáns egyházi vezetők esetében a kormánynak nem volt ilyen befolyásolási lehetősége, itt legfeljebb a meghívólevél belügyminiszter általi kiküldése adott lehetőséget a kormány álláspontját nem támogató egyházi vezető főrendiházi meghívásának késleltetésére. Felhívtuk a figyelmet arra a jelenségre, hogy annak ellenére, hogy az 1885. évi reformtörvény alapján a protestáns egyházi elöljáróknak egyidejűleg mindig csak a fele rendelkező főrendiházi tagsággal, erős képviselői mandátumvállalási hajlandóságuk következtében előfordult, hogy még ezen helyek betöltése is nehézségekbe ütközött.

Igyekeztünk meghatározni a dualizmus időszakában a főrendiházba a horvát országgyűlés által delegált 22 képviselő életútjának közös és eltérő vonásait. A közülük a főrendiház plenáris ülésein felszólaló hat személy pályáját és felszólalásait részletesen ismertettük. Foglalkoztunk a felszólalások nyelvének, illetve a szabor küldöttei magyar nyelvtudásának kérdésével.

V. Aktivitás a főrendiházban

A tagsági csoportok társadalmi összetételére és a kormányhoz kapcsolódó helyzetére vonatkozó vizsgálataink után a tagság főrendiházi tevékenységére tértünk át. A főrendek aktivitását először az ülések látogatottságára vonatkozó szöveges források alapján, majd számszerűsíthető adatok elemzésével, a főrendiházba meghívást kérők és a meghívót bemutatók számának alakulása, a főrendiházi és a képviselőházi ülések számának és időtartamának összehasonlítása, valamint a főrendiház plenáris ülésein hozzászólók számbavétele útján igyekeztünk megragadni. Vizsgálataink eredményei alátámasztották a történeti szakirodalom megállapítását, mely szerint a dualizmus időszakában a főrendiházban a képviselőházinál lényegesen alacsonyabb aktivitás volt tapasztalható. Ugyanakkor kiderült, hogy az aktivitás mértéke a korszakon belül változott. Az 1865–1868. évi országgyűlésen szólt hozzá a legtöbb főrend, a hozzászólók száma a következő országgyűlés alatt egyharmadával csökkent, majd a főrendiház 1885. évi reformjáig nagyjából stagnált. A főrendiházi reform után további csökkenés volt megfigyelhető, ami összefüggött a tagság létszámának csökkenésével. Az 1890-es évek egyházpolitikai vitái átmeneti élénkületet idéztek elő, a hozzászólók száma elérte a reform előtti értéket, majd nagyfokú csökkenés következett, és csak 1906 után volt tapasztalható némi élénkülés. Regisztráltuk, hogy míg a főrendiház reformja előtti két évtizedben több mint félszáz, azt követő több mint három évtizedben mindössze húsz főrend alkotta az üléseken legaktívabb (egy országgyűlés alatt több mint tíz

alkalommal, vagy több országgyűlésen is legalább fél tucatszor érdemben hozzászóló) tagok csoportját. A vizsgálatok az általában kis mértékű aktivitás mélyebb okait is segítettek feltárni. A főrendiházi tagság zömét képező örökös tagok egy részének politikai érdektelensége mellett a főrendiház politikai és alkotmányos mozgásterét korlátozó tényezők és a tárgyalásra rendelkezésre álló idő gyakori rövidsége is hozzájárult a passzivitáshoz.

Hangsúlyoztuk ugyanakkor, hogy a főrendiházban folyó munka értékelése szempontjából a számbeli összehasonlítás nem elégséges (pl. tekintettel a képviselőházi obstrukciókra), a felszólalások tartalmi vizsgálata is szükséges. A név szerinti szavazások vizsgálata révén egyrészt körvonalaztuk a főrendiház számára kiemelt jelentőséggel bíró kérdések körét, másrészt az igen és nem szavazatok megoszlása alapján igyekeztünk ismereteket szerezni az eredetét tekintve eltérő tagsági jogú csoportok politikai magatartásáról. Az egyházpolitikai kérdések 1883–1884-ben és az 1890-es években tömeges mozgósító erővel bírtak. Az 1885 utáni időszakban a főrendiházban tartott 38 név szerinti szavazás több mint felére az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása során került sor. A későbbiekben a főrendiházban ellenzéki személyek, csoportok által felvetett más témák általában alkalmatlannak bizonyultak a tagságon belül a többség megszerzésére. A főrendiházban a dualizmus több mint fél évszázada alatt tartott 52 név szerinti szavazásból mindössze háromnak volt tárgya a kormánnyal szembeni bizalmatlanság. 1875-ben a költségvetés, 1893-ban a kormány egyházpolitikájának elutasítását kimondó határozati javaslat, 1905 júniusában a Fejérváry-kormánnyal szembeni bizalmatlansági indítvány volt a szavazás tárgya. A két utóbbi indítványt a főrendiház elfogadta. A kormány egyházpolitikájának elutasításáról szavazáskor a tagok kb. 40%-a, a képviselőházban többséggel nem rendelkező Fejérváry-kormánnyal szembeni indítvány elfogadásakor a főrendeknek mindössze ötöde vett részt a szavazáson. 1893-ban a bizalmatlansági indítvány tárgyalásakor a kormány egyházpolitikájával elégedetlen főrendek azzal próbáltak fellépésüknek nyomatékot adni, hogy magukat ebben a kérdésben a népakarat képviselőjeként tüntették fel. Ezzel szemben a kormány tagjai és támogatói a parlamentarizmus és képviseleti kormányzás rendes működésére vonatkozó felfogásnak megfelelően a népképviseleti alapon választott képviselőházat, illetve az itteni többség bizalmával rendelkező kormányt tekintették a népakarat megjelenítőinek. A név szerinti szavazásokon részt vevő főispánok, később az élethossziglan kinevezett tagok és a protestáns egyházi előjárók túlnyomó többsége mindig a kormány érdekeinek megfelelően szavazott, ahogy – az egyházpolitikai kérdéseket kivéve – a katolikus és ortodox főpapok is. Az országzászlósok, az örökös tagok és a választott tagok csoportja a szavazások során általában megosztott volt.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a különböző tagsági csoportokba tartozó főrendek milyen mértékben találhatók meg a nyilvános üléseken felszólalók között. Az örökös jogú tagok aránya a felszólalók között a főrendiházi reform előtt és után is a tagságon belüli arányuknál mintegy húsz százalékponttal kisebb. Az üléseken 1885 előtt és után felszólaló főrendek háromnegyede örökös jogon volt tag, azonban ezeknek csaknem háromnegyede az örökös jogon kívül további jogcímen is tagja maradt a főrendiháznak. 1885 előtt a főispánok, 1885 után az élethossziglan kinevezett tagok aránya a felszólalók között jelentősen nagyobb (több mint másfélszer akkora) volt, mint a teljes tagság körében. Az egyházi vezetők aránya a felszólalók között összességében szintén meghaladta a tagságon belüli arányukat. Közülük 1885 után tagsági arányukhoz képest a protestáns egyházi vezetők voltak a leginkább, az ortodoxok a legkevésbé aktívak. Léptékváltást alkalmazva a felszólalások vizsgálatok az egyéni tevékenységet is elemeztük, amennyiben a hozzászólóként jelentősebb aktivitást mutató egyes főrendek felszólalásait tematikusan is bemutattuk. Ez lehetőséget nyújtott a tagsági csoportokon belüli politikai viselkedésbeli azonosságok és különbözőségek feltárására. Az egyházi tagok a főrendiház plenáris ülésein leggyakrabban az egyházpolitikai és oktatási kérdésekhez szóltak hozzá, így aktivitást leginkább az egyházpolitikai konfliktusok idején, vagyis 1883–1884-ben és 1893 és 1895 között, valamint 1907-ben, a későbbi lex Apponyi tárgyalása során fejtettek ki. Ugyancsak aktívak voltak az 1865–1868. évi országgyűlés idején, amikor a közjogi kérdések tárgyalásakor a tagság szinte valamennyi csoportja a későbbinél nagyobb aktivitást mutatott. Az ortodox és görög katolikus egyházfőket leginkább a nemzetiségi kérdések ösztönözték felszólalásra. Egyes katolikus püspökök politikai kérdésekhez is hozzászóltak, de ez inkább a protestáns világi előljárókra volt jellemző. A főrendiházban felszólaló református püspökökről megállapítottuk, hogy politikai színezetű felszólalásaikban a szabadelvű párti, illetve nemzeti munkapárti kormányokat támogatták. Ugyanez állapítható meg a református felekezet főrendiházban helyet foglaló világi előljáróinak többségéről, az evangélikus egyházi vezetők között viszont kis számban ellenzékiet is találtunk.

VI. A főrendiház mint politikai tényező

A tagok aktivitására vonatkozó elemzéseket követően az intézményt mint politikai tényezőt vizsgáltuk egy speciális szempontból, a kormány és a főrendiház kapcsolata tekintetében. A főrendiház bizalmatlansági jogkörére vonatkozó állam- és jogtudományi nézetek ismertetését követően bemutattuk a főrendiház költségvetési jogkörére vonatkozó, eltérő nézeteket, majd foglalkoztunk a költségvetési és indemnitási viták menetével és résztvevőivel, a

tárgyalásokon előfordult bizalmatlanság-nyilvánítás formáival és a viták egyéb tartalmával. Megállapítottuk, hogy 1870-ben alakult ki a költségvetési javaslat 1918-ig jellemző tárgyalási módja, továbbá hogy a főrendiházi bizottsági jelentések nem bocsátkoztak az egyes minisztériumok előirányzatainak részletes véleményezésébe, a plenáris ülésen viszont a részletes tárgyalás lehetőséget nyújtott ezek bírálatára. A bizalmatlanság-nyilvánítás eleinte közvetett módon jelent csak meg, ti. egyes tagok hangsúlyozták, hogy a költségvetésre vonatkozó igen szavazatuk nem jelenti egyben a kormány programjának támogatását. A költségvetési tárgyalások keretében az 1870-es évek közepén került sor először komolyabb politikai vitára, ekkor a kormány támogatóinak többsége a főispánok és az egyházi tagok közül került ki, míg az ellenzéket elsősorban örökös tagok alkották, körükből ekkor egyéni bizalmatlansági nyilatkozat is elhangzott. A költségvetési tárgyalások során a későbbiek folyamán, a főrendiház reformját követően is ez az eljárás (vagyis egyéni vélemény nyilvánítása a költségvetés elutasításáról, határozati indítvány tétele nélkül) volt a leggyakoribb ellenzéki megnyilvánulási forma. Az ellenzéki megnyilvánulások egy további fajtája volt megfigyelhető 1891-ben, amikor a költségvetés tárgyalására kitűzött ülésen, de a költségvetés-vita keretein kívül került sor a kormány politikájával (egyházpolitikájával) szembeni elégedetlenség nyilvánítására. Két évvel később az elégedetlenség már a költségvetési tárgyalás során határozati javaslat formájában nyert kifejezést. A kormány egyházpolitikájával szembeni bizalmatlansági indítvány elfogadását azonban ekkor sem kísérte a költségvetés elutasítása. A költségvetés tárgyalása során az ellenzéki álláspont esetenként nem a javaslat általánosságban történő elutasítása, hanem a kormányt a költségvetés végrehajtására felhatalmazó appropriációs cikkely megtagadása formájában jelent meg. Kezdetben az appropriáció megtagadására vonatkozóan is csak egyéni nyilatkozatok születtek, majd 1897-ben gr. Desseffy Aurél az appropriáció főrendiház általi elutasítására tett indítványt. Az indemnitási tárgyalások a főrendiházban eleinte formálisak voltak, a század végétől azonban ezek is politikai színezetet nyertek. Végigkísértük, hogy a főrendiházi ellenzék meghatározó személyiségének, gr. Zichy Nándornak miként változott a költségvetési és indemnitási szavazás bizalmi jellegéről való felfogása az idők során, miközben az egymást követő kormányok mindvégig kétségbe vonták a főrendiház ilyen jellegű jogkörét. A koalíciós kormányzás időszakáig gr. Zichy Nándor és gr. Desseffy Aurél mellett br. Prónay Dezső volt a költségvetési és indemnitási tárgyalások leggyakoribb ellenzéki felszólalója. Élénk tevékenységük ellenére a költségvetés, illetve az appropriáció elutasításához a főrendiház többségének támogatását sohasem sikerült elnyerniük. Ugyanígy az állami

zárszámadási tárgyalások során, ha elvétele hallatszottak is a kormány költségvetési eljárásával elégedetlen hangok, a főrendiház minden esetben elfogadta a zárszámadást.

Az 1910-es évek költségvetési és indemnitási tárgyalásait ismertetve megállapítottuk, hogy a főrendiházi tárgyalások során a képviselőházi pártok közötti konfliktusok a korábnál közvetlenebb formában éreztették hatásukat. Az aktivitás a főrendiházban a költségvetési tárgyalásokon már az 1910-es évek elején megnőtt, annak következtében, hogy ellenzéki főrendiházi tagok megkísérelték átvenni a képviselőházban a Tisza István házelnök által cselekvési eszközeitől megfosztott ellenzék szerepét. A későbbiek folyamán, a háború idején a főrendiházi indemnitási tárgyalások továbbra is élénkek maradtak, hasonló okokból, mint amelyek a képviselőház aktivitását is fokozták. A főrendiházi aktivitás növekedése új tagok bekapcsolódását és részben új hang meghonosodását jelentette. A főrendiház szónokai között az 1910-es években újonnan feltűnő örökös tagok egy része ifj. gr. Andrássy Gyulához (illetve az Alkotmánypárthoz) kötődött (gr. Hadik János és hg. Windsichgraetz Lajos), de nem mindenki. Gr. Apponyi Henrik és gr. Pálffy-Daun József Tisza István híveként lépett fel, gr. Festetics Sándor demokratikus követeléseket hangoztatott. A korábnál élesebb ellenzéki hangok szólaltak meg (a Lukács- és a Tisza-kormány idején gr. Hadik Jánosé, a Wekerle-kormány idején gr. Želeński Róberté), amiben a képviselőházi politikai stílus eldurvulásának hatása mellett egyes arisztokraták személyiségvonásainak is szerepe volt. Az élesebb hangnem a főrendiházban csak néhány felszólalóra korlátozódott, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az addig általánosan a rezervált hangnemmél jellemezhető második kamarában ilyen hozzászólásokra sor kerülhetett. A lehangosabbak azonban nem voltak egyszersmind a legbefolyásosabbak is. A főrendiház többsége az 1910-es évek elején egyértelműen a nemzeti munkapárti kormányokat támogatta, anélkül, hogy Želeński szélsőségesen konzervatív eszméit osztotta volna. Az első világháború alatti indemnitási tárgyalások adalékokat szolgáltatnak annak megismeréséhez, hogy a főrendiház tagjai, köztük is leginkább a nagybirtokos arisztokraták milyen álláspontot foglaltak el a legfontosabb politikai kérdésekben. Az 1918 júniusában az indemnitási tárgyalás során elfogadott főrendiházi határozat pedig, amely a Wekerle-kormány és a munkapárti ellenzék választójogi törvényjavaslatról való megegyezését volt hivatott előmozdítani, megmutatja, hogy a főrendek miként kísérelték meg befolyásolni a kormányzati politikát. A főrendiház azzal, hogy közvetítőként lépett fel a kormány, az ellenzék és az uralkodó között, megfelelt a hivatására vonatkozó elvárásnak, a valóságban azonban a Munkapárt követeléseinek elfogadása irányában igyekezett a Wekerle-kormányt befolyásolni. A határozat nem befolyásolta döntően az események alakulását, azt alapvetően a képviselőházon belüli

erőviszonyok, illetve Tisza Istvánnak a választójog jelentősebb kiterjesztésével szembeni hajthatatlansága határozta meg. Korábban, 1899 elején a Bánffy-kormány az obstrukció által előidézett válsága idején egyes örökös tagok szintén megkísérelték elérni, hogy a főrendiház közvetítőként lépjen fel az uralkodóhoz intézett felirat formájában, indítványuk azonban nem nyerte el a többség támogatását. A főrendiháznak a büdzséviták keretében közvetítőként való fellépése azonban nem volt általános, az egyházpolitikai viták időszakában éppenséggel a konfliktus kiélezőjeként szerepelt. A költségvetési tárgyalások lehetőséget adtak a főrendeknek a gazdaság, a kultúra vagy egyéb szakterület egy-egy kérdésével kapcsolatban elfoglalt álláspontjuk nyilvánosság elé tárására. Az ilyen szakmai jellegű hozzászólásokból, ha nem is egyenlő mértékben és szakmai nívón, de a tagság minden csoportja kivette a részét. A témaválasztást a tagok tevékenységi köre, foglalkozása és személyes érdeklődése egyaránt befolyásolta.

A főrendiház költségvetéssel kapcsolatos jogkörének vitatott voltával szemben a főrendek interpellációs joga vitán felül állt, az 1848:3. tc. rögzítette, és a házszabályokban is 1848-tól szerepelt. A főrendiházban 1867 és 1885 között 65, az ezt követő több mint harminc év során 47 interpelláció került benyújtásra. Az interpellációs aktivitás tehát a plenáris üléseken hozzászólók számához hasonlóan a reform utáni időszakban csökkent, a két tevékenység intenzitási görbéje ugyanakkor részben más ívet mutat. Ez összefüggött azzal, hogy bizonyos időszakokban az interpellációk számának megugrása egy-egy, a kormány tagjaihoz kérdések intézésére nagy kedvet érző főrend aktivitásának eredménye volt. Az interpellációk döntő többségét az örökös tagok nyújtották be, azonban szinte valamennyi tagsági csoport köréből került benyújtásra interpelláció. Több esetben összefüggés volt kimutatható a miniszterekhez intézett kérdés témája és az interpelláló tagsági csoport hovatartozása között. Elterjedt nézet volt, hogy a főrendiházi tanácskozások tárgyát nem képezhetik a másik kamarában történt események, ennek ellenére a főrendek interpellációi a kormányok képviselőházi tevékenységét is érintették. Az 1910-es évek elején megnőtt a kormánytagokat élesen támadó interpellációk száma, és gyakorivá vált, hogy az interpellálók nem fogadták el a miniszter válaszát. A főrendiház többsége azonban ezen interpellációk esetében is mindig tudomásul vette a miniszteri választ, ahogy tette ezt korábban is szinte minden alkalommal.

A főrendiháznak a kormányzati válságok idején tanúsított magatartását az 1905–1906. évi politikai válság példáján vizsgáltuk. A főrendiházi napló, az országos sajtó és magánlevelek segítségével rekonstruáltuk a Fehérváry-kormánnyal szembeni főrendiházi politikai szerveződés eseménytörténetét, megkíséreltük meghatározni a kormánnyal szemben

álló és az azt támogató csoportok összetételét és létszámának alakulását. Megállapítottuk, hogy a főrendiház ekkori, a kormánnyal szemben kifejtett tevékenysége érdemben nem járult hozzá a kibontakozáshoz. Felvetettük, hogy ebben szerepet játszhatott az is, hogy a főrendiház összetétele a dualizmus időszakában mindvégig alapvetően arisztokratikus jellegű maradt.

A pártok vonatkozásában kutatásaink megerősítették Szabó Dániel korábbi megállapítását, miszerint a dualizmus kezdeti időszakát követően nem volt jellemző politikai pártalakulatok, frakciók létezése a főrendiházban. A pártok kialakulása, illetve tartós fennmaradása ellenében hatott a főrendiház hivatásáról alkotott felfogás, a mindenkori aktív főrendiházi tagság jelentős részének kormányt támogató politikai alapállása, továbbá a katolikus püspöki kar azon magatartása, hogy a konzervatív arisztokratákkal csak az egyházpolitikai tárgyú szavazásokon működött együtt, a pártszervezésben testületileg nem vett részt. A főrendiházi tagok közül egyesek azonban más módon bekapcsolódtak a pártkeretek között folyó politizálásba: képviselői mandátumot vállaltak, képviselőházi pártalakításban vettek részt, vagy főrendiházi fellépésüket a képviselőházi pártok politikai akcióihoz igazították.

Az 1885-ös év korszakválasztó volt-e a főrendiház történetében?

A főrendiházi reform fontos következményekkel járt a tagság összetételére nézve, anélkül azonban, hogy azt gyökeresen megváltoztatta volna. A főrendiház jogkörében a dualizmus időszakában nem következett be változás. Az 1885-ös év korszakhatár jellege a főrendiház ügyrendje tekintetében kevésbé mutatható ki, az 1886. évi házszabályok (az új típusú igazolási eljárástól eltekintve) kevés olyan elemet tartalmaztak, amely a gyakorlat szintjén ne lett volna már addig is jelen az intézmény működésében. A tisztviselői kar tekintetében megállapítható, hogy az elnökök, alelnökök személye kiválasztásában a kormányzati szempontok fokozott érvényesítése már a reform előtt, 1884-től megkezdődött. A háznagyok esetében az 1885-ös év nem hozott változást. 1885-től a jegyzői karban és a bizottságokban helyet kaptak az élethossziglan kinevezett tagok is, ez azonban a főrendiház működését alapvetően nem módosította. A főrendiházi reform az intézmény törvényhozói működésében és politikai súlyában sem jelentett határpontot. A kormány részéről a reformnak ez nem is volt célja, hiszen érdekeivel ellentétes lett volna a tagság összetétele folytán továbbra is konzervatív velleitású intézmény pozíciójának megerősödése. Az 1894–1895. évi események a kormány és a konzervatív arisztokrácia számára egyaránt megmutatták az 1885. évi átalakítás korlátait. A kormány csak az uralkodó támogató állásfoglalásának kieszközlésével tudta biztosítani a többséget, ugyanakkor a konzervatív arisztokrata politikusoknak a szavazások során

szembesülniük kellett azzal, hogy a főként a születési jogon tagokból és katolikus püspökökből álló bázisuk a korábbiaknál jóval korlátozottabb nagyságú.

VII. A főrendiházi reform kérdése 1885 után

A főrendiház 1885 utáni, az egyházpolitikai konfliktus időszakától eltekintve a korábbinál is csekélyebb aktivitása kedvezett a kormány gyors, akadálytalan törvényhozási munkára vonatkozó törekvésének, ugyanakkor hosszabb távon az intézmény tekintélyének további csökkenését eredményezte. Ez távlatilag magában hordozta egy újabb, gyökeres reformra vonatkozó társadalmi igény jelentkezését. A főrendiház átalakításának kérdésében nem jelentett nyugvópontot az 1885. évi reform. Disszertációnk utolsó részében vázlatosan áttekintettük a főrendiház átalakítására vonatkozóan az 1885 és 1918 közötti időszakban megfogalmazódott elképzeléseket. Vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy 1885 után a főrendiház átalakítása először akkor került napirendre, amikor az intézmény az 1890-es években szembeszegült a liberális kormánypolitikával, később pedig a képviselőválasztó-jog szélesítésével párhuzamosan. Az első alkalommal az elképzeléseket a konzervatív főrendekkel szembeni indulat szülte, és megfélemlítés színezetű volt, a második alkalommal a képviselőválasztói jog rendezése állt előtérben, s az átalakítás feltételesen, a képviselőválasztó-jog nagyobb mértékű kiterjesztése esetére merült fel. A kormány az 1913. évi választási törvénybe (1913.:14.tc.) beépített, hatalma megőrzését szolgáló „biztosítékokban” bízva és mert a demokratikus tömegmozgalmakkal szemben szüksége volt a nagybirtokos főnemesség támogatására, nem foglalkozott egy mérsékelt főrendiházi reform kérdésével sem. Eddigi kutatásaink szerint a képviselőházi ellenzék átalakítási elképzeléseiben a részben a törvényhatóságok választotta felsőház gondolata jelent meg ismét, az 1910-es évek elején az Alkotmánypárt és a Függetlenségi Párt is emellett szállít síkra, összhangban azzal, hogy a kormány közigazgatási centralizációs törekvéseivel szemben továbbra is a megyei szervezetben keresték az ellenzéki bázisát. Miután 1916-ban az ellenzék felmondta a háború kitörésekor elfogadott treuga Deit, a főrendiház átalakítása a függetlenségi és polgári radikális pártok rendszeresen hangoztatott követelésévé vált. Részletekbe menő reformtervek azonban nem születtek. A második kamara eltörlését 1918 őszéig kevesen szorgalmazták, ami összefüggésben állhatott azzal, hogy a köztársasági mozgalom nem tudhatott széles tömegebázist maga mögött. 1918 nyarán és őszén viszont a politikai helyzet gyors változása már nem adott lehetőséget az intézményi reform kidolgozására és megvitatására.

Kutatásunk során számos olyan kérdéssel szembesültünk, amelyeknél a vizsgálathoz szükséges események megismerése és adatok összegyűjtése maga is hosszabb kutatómunkát

igényelt. Az események rekonstruálása, az arányok kimutatása mellett igyekeztünk azokat értelmezni is. A következtetések levonásához azonban több esetben további, jelen dolgozat keretein túlmutató kutatások lesznek szükségesek.

A disszertáció témájában megjelent tudományos publikációk

Tóth-Barbalics Veronika: Reformtervek a felső tábla átalakítására a 19. század első felében. In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és jelenkori magyar történelem Doktori Program 2009. 76–91.

Tóth-Barbalics Veronika: Vigyázó, Harkányi, Želeński és társaik – 1885 után örökös főrendiházi tagságot nyert családok. In: Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és jelenkori magyar történelem Doktori Program 2010. 67–83.

Tóth-Barbalics Veronika: Az 1905–06. évi politikai válság és a magyar főrendiház. Első Század 2010 (9. évfolyam) Rendszerváltások különszám 55–80.

Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajzsa” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai. Századok 2011 (155. évfolyam) 3. szám 723–752.

Tóth-Barbalics Veronika: Kossuth Lajos és a főrendiház polgári átalakítása. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szerk. Deák Ágnes, Völgyesi Orsolya. Szeged Csongrád M. Lvt. 2011. 87–99.

Tóth-Barbalics Veronika: A főrendiház mentelmi bizottságának működése, mentelmi ügyek a főrendiházban a dualizmus időszakában. In: MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011. Szerk. Réfi Attila, Sziklai István. Budapest MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport 2011. 137–175.